
ČÁLIDETTIIN

Praktihkalaš barggut go bargá lohkan- ja čállinstrategiijaiguin

Skrivesenteret – Nasjonalt senter for skriveopplæring og skriveforskning.

[Skrivesenteret.no](https://skrivesenteret.no)

Sámegillii: Sámi lohanguovddáš, Karen Inga Eira ja Berit Inga N. Bongo

Ovdagovva: Sámi Lohanguovddáš

SÁMI LOHKANGUOVDDÁŠ
SENTER FOR SAMISK I OPPLÆRINGA

Sisdoallu

Álgosánit	4
1. Ovdal go čálligoahtá ja lohkgaoahtá	5
Jurddašit báhpiriin ja bliánttain	5
Čállimiin lahkoniit fáddái	5
Čoahkkáigeassi čállin.....	5
Čállit govvi dahje sárgumii	6
Oanehisčálus fágateavsta vuodul	6
Álggahancealkagat maiguin álgá čállit	6
“Bisánit čállit” čáppagirjjálaš girjji logadettiin	7
Ráhkadiit divtta nuppi divtta vuodul	7
Galbmaskábepoesiija	7
Cukcasiid ráhkadiit - Dádjunmuitalusat	7
Sátnegearpmaš	8
Čállinstafeahhta	9
Persovdna, báiki, dinga	9
Suokkardallat, guorahallat ja válddahallat čállima bokte	10
DH(N)O-skovvi.....	10
Joavko-quiz.....	11
Guhte galgá eret?.....	12
Duohta vai gielis/Árvit vástádusa!	13
Ovdalohkan-loopa/Ovdalohkangierdu	13
GÁLBE-geahčastat	15
2. Čálidettiin ja logadettiin	16
Čállimiin gávdnat fokusa.....	16
Logadettiin doalahit fokusa: Gažaldatsánit	16
Doala fokusa: Árvit vástádusa!	16
Loga ja daja/čále juoidá	17
3. Lohkama manjel ja čállima álggahettiin	18
Stoahkat duohtadieđuiguin ja jurdagiid čorget.....	18

Rukses koarta	18
Báddekoarta.....	18
Viehkan	19
Seaidnestoagus	19
Sáttatviehkan	20
Gávna sáni.....	20
Disposišuvdna ja čállinmállet.....	21
Hárjehallangirji/ guovtteráiddot-notáhtta.....	22
Rieggá sisa	22
Strukturerejuvvon jurddakárta	22
Vuoruhusnotáhtta ja buolátteaksta/buollateaksta	22
Bálddastahttindiagramma	23
Friddjahámat kárta.....	24
Gávna muhtima gii	24
Ruktoskovvi	25
Loahppasánit	27
Referánsat.....	31

Čálidettiin. Praktihkalaš barggut go bargá lohkan- ja čállinstrategiijaiguin.

I skrivende stund. –Praktiske aktiviteter i arbeidet med lese- og skrivestrategier.

Skrivesenteret. Tonje Lien Smedbråten. Trygve Kvithyld. Nasjonalt senter for skriveopplæring og skriveforskning
 ©2011. 1. Opplag 2011: 1000 eks. 2.opplag 2012:1000 eks. 3. Opplag 2012: 2000 eks. ISBN 978-82-93194-00-2
 (trykt). ISBN 978-82-93194-01-9 (PDF). Layout Tibe T reklamebyrå. Illustrasjoner: Ståle Gerhardsen.
 Illustrasjoner på denne versjonen: s. 9,12, 15, 29: Senter for samisk i opplæringa.

Álgosánit

Máhttoloktemis (LK06S) deattuhuvvojit vihtta vuodđogálgga; lohkan, čállin, njálmmálaš gálggat, rehkenastin ja digitála gálggat. Dán gihppagis čieknudit movt sáhhtá giellagálggaid ovdánahttit, muhto erenoamážit deattuhuvvo čállin. Lohkan, čállin ja njálmmálaš gálggat leat almmátge proseassat mat mannet giehtalaga oahppanproseassas, ja lea váttis govahallat ovtta gálgga nu ahte earát eai leat mielde.

Gihpa galggašii čájehit oahpaheaddjái makkár doaimmaid sáhhtá heivehit iešguđetge fágaide ja diliide go giellagálggaiguin bargá. Lea maid jurdda ahte bargguid galgá sáhhtit heivehit luohkáide ja ohppiide geain leat iešguđetlágan dárbbut, go oahppit dárbbasit iešguđet ládje ja iešguđet mađe doarjaga ja bagadallama go galget oahppat čállit.

Go oahpahusa rievdadallá, de oahppit movttáskit bargat ja lea maid deatalaš reaidun heivehit oahpahusa guhtiige. Dán gihppagis leat bargovuogit mat sávvmis addet ohppiide movtta ja oahppanhálu. Gihpa lea jurddašuvvon atnugirjin mas gávdná buriid oahppanstrategiijaid maid sáhhtá atnit nu mo leat, dahje veahkkin hutkat iežas bargguid.

Gihppagis leat bargobihtát mat galggašedje duddjot ohppiide čállinmovtta. Das leat maid evttohusat movt sáhhtá hukset čállimii cakkiid dahje rámmaid čállinbargguide, mat bohtet ávkin ohppiide geat ballet “dan stuora vilges árkkas” ja rahčet boahtit johtui čállimiin. Dasa lassin leat maid ovdamearkkat bargguide movt sáhhtá oahpahallat fágasisdoalu mánnggalágan čállin- ja lohkanstrategiijaid vehkiin.

Mii leat juohkán hárjehusaid golmma jovkui: dan maid bargá ovdal čállima, čálidettiin ja dan maid bargá maŋgel teavsttain. Strategiijaid galgá sáhhtit atnit buot fágain, ja heivejit erenoamáš bures fágateavsttaide. Lea deatalaš ahte oahpaheaddji ieš čilge ja čájeha (modellere) movt galgá strategiijaid geavahit, ovdal go oahppit ieža geavahišgohtet daid. Deatalaš lea maid válljet mánnggalágan oahppanstrategiijaid, muhto seammás berre guđege strategiija geavahit mánngga geardde. Dađistaga go oahppit hárjánit bargovugiide, de sáhhtet maid ieža válljedišgohtit strategiijaid. Go systemáhtalaččat bargá oahppanstrategiijaiguin, de bargá maid systemáhtalaččat fágaáddejumiin. Dan dihte berre bargat lohkamiin ja čállimiin juohke beaivvi juohke fágas.

Gihppaga loahpas gávnnat maid loahppasániid mat čilgejit bargovugiid čállinfágalaččat. Loahppasánit galget ávkin go bargá čállimiin, lohkamiin ja njálmmálaš giellagálggaiguin.

Lihkku bargui!

Troandimis, 20-10-2011

Tonje Lien Smedbråten

1. Ovdal go čálligoahtá ja lohkgaoahtá

Jurddašit báhpiriin ja bliánttain

Jurddašančállin lea eahpeformála, suokkardalli vuohki čállit man váldoulbmil lea suokkardallat, čohkket jurdagiid, bargat fágalaš fáttáiguin ja nu ain. Dat mii lea oktasaš buot dákkár teavsttaide, lea ahte atná čállima reaidun jurddašeapmái, mas ieš dat čállinproseassa lea ulbmilin, iige loahppaboađusin. Dasa lassin lea dán teavsttain deatalaš bealli ahte eai leat jurddašuvvon earáide go alccesis čállái. Čálidettiin láhčá dili ođđa jurdagiidda ja hutkosiidda, suokkardallamii ja kreatiivavuhtii, ollislašgova oččodeapmái ja jurdagiid čorgemii, ja sáhtta gielalaččat hámuhit ođđa jurdagiid, vuhtiiválddikeahhtá eará lohkkiiid. Čálii ii galgga dárbbasit beroštit šánjergáibádusain, riektáčállimis ja hámis, muhto aivve deattuhit sisdoalu ja suokkardeami.

Vaikko dákkár čállimis ii leat álgoálggus vuostáiváldi, de sáhtta dájvja eambbo ábu oázžut čállimis jus teaksta ii bisán čálii duohkáii, muhto adno viidáseappot, ovdamearkka dihte jus lohkkjuvvo moatti eará oahppái. Dalle oázžu čálii “guldaleaddji iežas jurdagiidda”, ja seammás gullá veahá mielohppiid jurdagiid.

Oktasaš buot bargguide mat dás evttohuvvojit, lea ahte daid sáhtta bargat integrerejuvvon oassin oahpahusas, daid ii dárbbas nu guhká bargat hávil, dat čatnet oktii fága oahppama ja čállinoahppama, ja daid sáhtta atnit ráhkkaneapmin sihke čállimii ja lohkamii.

Čállimiin lahkonit fáddái

Okta buorre vuohki ráhkkanahttit ohppiid dihto fáddái ja mobiliseret sin duogášdieđuid ja ovdamáhtu, lea go besset čállimiin lahkonaddat fáddái. Čállinhárjehusa sáhtta ovdamearkka dihte ná hábmet: “Čále buot maid fuobmát birra” dahje “Čále buot maid dieđát/jáhkát diehtit, ja buot maid háliidat oahppat ... birra”. Jus oahpahusfáddá lea isláma, de sáhtta ovdamearkka dihte bivdit ohppiid čállit buot maid dihtet dán oskkoldaga birra 3-5 minuhtas. Dán lágan teavsta heive bures juogadit vuos 1-2 mielohppiin, ja dasto válljet juoidá maid sáhtta juogadit olles joavkkuin. Nu šaddá jurddašančállin sihke vuohki bargagoahtit fáttáin, ja vuolgahit njálmmálaš barggu olles luohkkái.

Čoahkkáigeassi čállin

Álggaheaddji čállinbarggu sáhtta roahka ovttahttit čoahkkáigeassi čállimiin, mas ovdamearkka dihte bivdá ohppiid vástidit dáidda gažaldagaide: “Maid leat erenoamážit mearkkašan?” dahje “Maid jurddašat don (birra)?” dahje “Lea go juoga maid it ipmirdan/ádden?” Dákkár čállinbargguin gártet oahppit guorahallat maid sii leat darvehan/fáhten oahpahusbottus, ja sáhttet maid čohkket buriid notáhtaid manjit áigái.

Čállit govvii dahje sárgumii
Válddahala persovvna/olbmo gean oainnát
govas/sárgumis.

- Válddahala birra.
- Maid olmmoš jurddaša?
- Gosa olmmoš galgá?
- Gos olmmoš lea leamaš?
- Maid olmmoš ikte barggai?

Bargu sáhtta maid bidjat vejolaš vuostálasvuodaid ja
jorggáldagaid.

Oanehisčálus fágateavstta vuodul
Ollu ohppiid mielas lea lossat bargat fagačállosiiguin, ja
erenomážit go galget fáhtet ja suokkardallat sisdoalu.
Dalle sáhtta ávkkálaš bargat oanehis čállinbarggoža, mas
vuolgga sága muhtin kapihttalas oahppogirjii dahje
aviisaartihkkalis. Dát bargu sáhtta ovdamearkka dihte leat
ná: *“Vállje oasi teavsttas mii du mielas lea deatalaš,
miellagiddevaš, imaš, suhttadeaddji, masa it riektá jáhke,
maid it ipmir jna.”*, dahje *“Mu mielas lea ... dan dihte go
... ”* Go nie hábme čállosa, de ferte oahppi válljet ja
ákkastallat iežas válljema. Dalle addá vejolašvuoda
suokkardallat, gažadit, ja imaštallat. Dákkár bargobihtta
lea sihke čállit oahppama vástte, seammás go lea
ráhkkaneapmi fágateakstačállimii.

Álggahancealkagat maiguin álgá čállit
Oahpaheaddji sáhtta álggahit čállinbarggu nu ahte sihta
ohppiid čállit ovttá dahje eanet cealkagiid mat bagadallet
báikki, olbmo, dingga, nákku jna. Dáid cealkagiid sáhtta
de atnit vuolggasadjin čállit viidáseappot. Oahppit berrejit
beassat muhtin minuhta čállit guđege čuoggá birra ovdal
go oahpaheaddji ovdanbuktá boahpte čuoggá. Ohppiid
teavsttaid sáhtta juogadit luohkás. Nu ožžot eará oahppit
maid ođđa jurdagiid čállit viidáseappot.

Čále mannat!

*Ollu oahpaheaddjit vásihit ahte
ohppiin lea juoga mii cakkada sin
čállimis. Oahpaheaddjin fertet
gávnnahit mii dat lea mii dagaha
ahte oahppi ii boađe johtui
čállimiin. Leat go
álggahanválttisvuodát, váilevaš
gálggat vai dárbbasa go oahppi
čielgaset rámmaid čállimii?
Čállimiin rahčan sáhtta vuolgit das
go menddo áigá álgá kritihkalaččat
guorahallat iežas čállosa ja go
menddo ollu roahkkasa
riektačállimii. Oahppit fertejit
oahppat ahte kreatiivvalaš oasis ii
galgga nu deattuhit riektáčállima.
Jus galgá šaddat čeahppi čállit, de
ferte čállit. Dan dihte berre juohke
skuvladiimmus čállit muhtin
minuhta. Go sániiguin stoahká ja
hutká ođđa, amas
kombinašuvnnaid de sáhtta illudit
gielain ja čállimiin. Mánnggalágan
čállinbargguid bokte oahppit
hárjánit govahallat juoidá, ja dat
lea hui mávssolaš go bargá
čáppagirjjálaš teavsttaiguin.
Oahpaheaddjin sáhtta válljet dáid
bargguid bargat dušše
variašuvdnan, dahje sáhtta daid
atnit álggahanbargun stuorát
čállinbargui.*

“Bisánit čállit” čáppagirjjálaš girjji logadettiin

Oahpaheaddji bisána jitnositlohkamis ja bivdá ohppiid čállit maid jáhkket viidáseappot dáhpáhuvvat. Oahppit besset juogadit maid sii jáhkket dáhpáhuvvat, ovdal go oahpaheaddji lohka viidáseappot girjjis. Dákkár čállimis sáhtta oahpaheaddji deattuhit iešguðetlágan osiid (dáhpáhusa, čilgehusaid, nákkuid, sátneválljema, teakstačatnama jna.)

Ráhkadit divtta nuppi divtta vuodul

Praktihkalaš doaibma vái beassá johtui diktačállimiin ja addá čállinmovtta.

- Vállje ovttá divtta ja čuoopat sániid sierralaga.
- Bija lihpuide konvoluhtti.
- Atte ohppiide konvoluhta ja bivdde sin ráhkadit divtta sániin.
- Ale mital ahte leat muhtin divtta sánit mat leat adnon.
- Oahppit ožžot váldit eret gitta *vihtta* sáni, ja lasihit unna sánážiid jus dárbbášit.

Maŋŋil čájehat originála divtta ja álggahat ságastallama mas ovdamearkka dihte buohtastahttibehtet dan guokte divtta temáhtalaččat.

Galbmaskábepoesiija

Galbmaskábepoesiija leat unna magnehtažat main leat sánit. Atte ohppiide čorpmadievvá dakkár magnehtaid ja bivdde sin ráhkadit divttaid dahje cealkagiid sániiguin maid leat ožžon.

Cukcasiid ráhkadit - Dádjunmitalusat

Oahppit galget čállit mánggalágan sániid lihpuide. Jus háliidat, de sáhtát sihtat sin čállit dušše vearbaid ja substantiivvaid, dahje dušše sániid mat gullet geassái jna. Dán sáhtta mángga ládje bargat.

- Oahppit čohkkájit joavkkuin. Vuosttaš gaikkiha sáni ja ráhkadišgohtá njálmmálaš mitalusa, mas lea mielde dat sáni maid lea gaikkihan. Oanehaš áiggi geahčen lohka hoavda bisán, ja nubbi oahppi galgá joatkit mitalusa. Son gáikkiha vuostta sáni, joatka mitalusa, ja geahččala heivehit dan ođđa sáni mitalussii. Nu joatka bargu.
- Juohke oahppi gáikkiha nu galle sátnekoartta go lea mearriduvvon ahte galgá. Dát sánit galget leat mielde mitalusas maid čállá. Nubbi vejolašvuohta lea ahte oahppit ráhkadit njálmmálaš mitalusa daiguin ovttatmano.
- Bargobihtáid sáhtta mearridit dainna lágiin ahte mearridat šáŋŋera – kriminálamitalusaid, ráhkisvuodamitalusaid, opera ...

*Jogažis leat veajehat
mat rávnnji vuostá doaladit:
Vuoigŋastastet goatniliin,
gorgŋejit fas rávnnji čađa.*

*Geahča veajehaččaid –
oahpa birget ieš.*

*Vuggii gal ii dohppe:
Fillanusaid ovdal oaidnán.*

*Fáhkkestaga bánádit,
spierrun čoahkkanit.
Sevttiin eai fal beroš
Guoikkaid, goržžiid goargŋastit.*

*Guolli - Nils Johan Hætta,
Seavdnjadasa čuovga 1986*

jogažis		beroš
doaladit	geahča	
oaidnán		spierrun
	gorgŋejit	veajehat
goatniliin	guoikkaid	oahpa
birget		bánádit
	eai	goržžiid
leat	mat	čađa
veajehaččaid	vuggii	
	čoahkkanit	sevttiin
rávnnji	vuostá	fas
rávnnji		ii
	dohppe	ovdal
	fáhkkestaga	fal goargŋastit.
	gal	fillanusaid
ieš		vuoigŋastastet

Sátnegearpmaš

Álgge ovttain sániin. Nubbi oahppi váldá dan sáni ja vállje vel nuppi eará sáni, ja geahččala ráhkadit dan guovttis goallossáni. Nubbi fas váldá dán ráhkaduvvon goallossánis maŋemus sáni, vállje ieš eará sáni ja ráhkada ođđa goallossáni. Barget ná nu guhká go vejolaš, man guhkki šaddá sátnegearpmaš? Sánit sáhttet dasto geavahuvvot mitalussii dahje sullasažžii, dahje doaibma sáhtta maid leat dušše stoagus sániiguin mainna hárbhallá ovttas čállit.

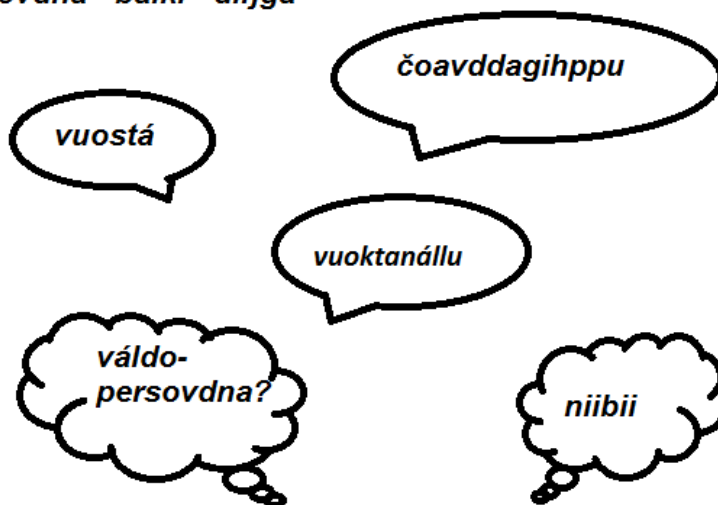
Čállinstafeahhta

- Ráhkadehket oktasáš álggu.
- Oahppit čállet joatkaga báhpirii.
- Go hoavda addá signála, de addet sii iežaset árkká viidáseappot ja nubbi oahppi čállá joatkaga mitalussii.
- Go dál ožžot signála, de galget oahppit máhccut árkká, nu ahte dušše dat maid son lea čállán oidno go son addá árkká viidáseappot.
- Go addo ođđa signála, de máhccojuvvo eret dat maid ovddit oahppi lei čállán, nu ahte álo oidno dušše dat maid manimus oahppi lea čállán.
- Atte signála go mitalusa loahppa galgá čállojuvvot, ja loga loahpas teavstta jitnosit luohkás.

Persovdna, báiki, dinga

Ráhkát muhtin govvidemiid, áinnas ovtta ohppiiguin, dakkáriin geat sáhtášedje leat váldoolbmot (váldopersovnnat) mitalusas. Don mearridat ieš man dárkilat čilgehusat galget leat. Sáhtát maid geavahit govaid. Atte ohppiide čilgehusaid/govaid ja siđa sin válljet gii galggašii váldopersovdnan. Oahppit čállet de dárkileappot mo sii govahallet dán váldopersovdna. Daga dan seamma muhtin báikkiiguin gos mitalus sáhtášii dáhpáhuvat. Čoakke olu dinggaid, sáhttet leat váikko mat – omd. vuoktanállu, čoavddagihppu, vuostá. Atte juohkehažžii ovttá dingga maid sii galget bargidit mielde mitalussii. Dán hárjehusa sáhtta rievdadallat nu ahte oahppit ožžot persovdna, báiki ja dingga álggos jo, dahje ahte don mearridat ahte dinga galgá leat omd. goddinreaidu mitalusas. Doaimma sáhtta áinnas geavahit álgodoaimman muhtin guhkit čállimii.

Persovdna - báiki - dinga

Suokkardallat, guorahallat ja válddahallat čállima bokte

Oahppanstrategiijaid sáhtta atnit ovdal go álggaha fáttá vai bidjá johtui jurddašeami, daid sáhtta atnit barggadettiin vai válddahallá ja guorahallá, ja sáhtta atnit manjel vai organisere, muitá ja hámuha ođđa máhtu.

Jurddakárta

Jurddakárta lea oahpes oahppanstrategiija mii dávjá geavahuvvo ođđa fáttáid ja čállinbargguid oahpisteapmái. Strukturerekeahtes jurddakárta doaibmá dego jurddagurgalus, go gurre oaivvis visot ideaid ja jurdagiid. Dás eai leat makkárge erenomáš gáibádusat struktuvrii dahje dasa mo jurddakárta huksejuvvo. Strukturerejuvvon jurddakárta organisere áššiid, nu ahte áššit mat gullet oktii biddjojit seamma rieggá dahje bovssa sisa. Dáin rieggáin sáhttet vel leat vuollekategoriijat fáttáide mat gullet váldorieggái. Dat vuohki addá čorgadis ja buori oppalašgova fáttás. Jurddakárta lea hui visuálalaš ja veahkeha erenomášit visuálalaš ohppiid organiseret ja muitit fágadieđuid (go jurddaša iešguđet oahppanstiillaid birra).

DH(N)O-skovvi

Dá lea noterenteknihka mii bidjá fuomášumi dasa maid oahppit máhttet, maid sii háliidit oahppat, ja maid sii leat oahppan go leat geargan oahppanbargguin.

- Oahppit sárgot ráidduid árkii.
- 1. ráiddu bajilčála lea “*Mun diedán*”, 2. ráiddus lea “*Mun háliidivččen oahppat*”, 3. ráiddus lea “*Ná háliidan oahppat*” ja 4. ráiddu bajilčála lea “*Mun lean oahppan*”.
- Oahppit ságastallet dan birra maid sii máhttet ovdalaččas, ja devdet vuosttaš ráiddu.
- Oahppit smihttet maid sii háliidit oahppat, ja devdet dan nuppi ráidui.
- Oahppit gávnnaht mo sii áigot oahppat dán ášši, ja devdet goalmát ráiddu.
- Manjel lohka/oahpahusa devdet oahppit dan maid sii leat oahppan njealját ráidui.

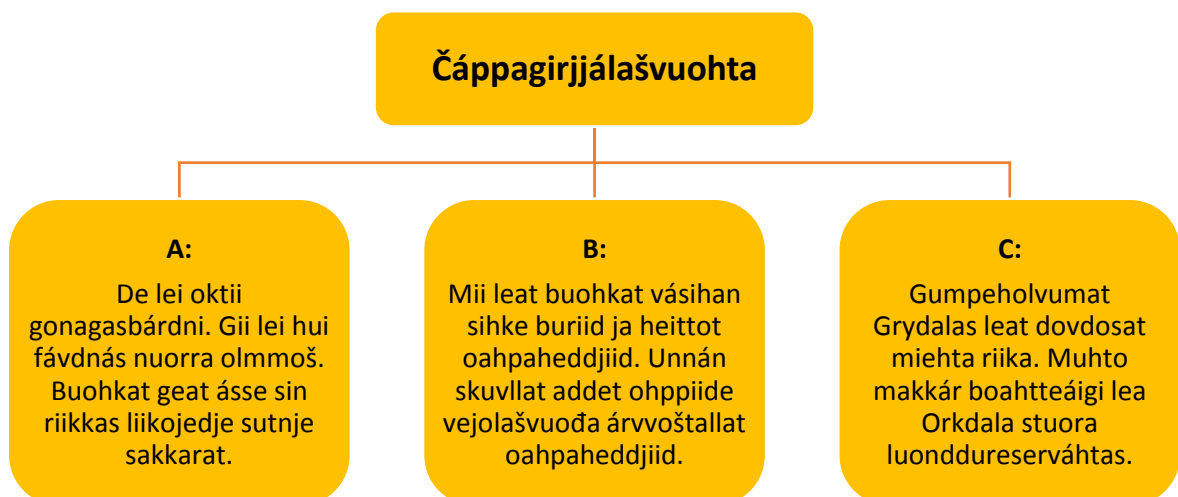
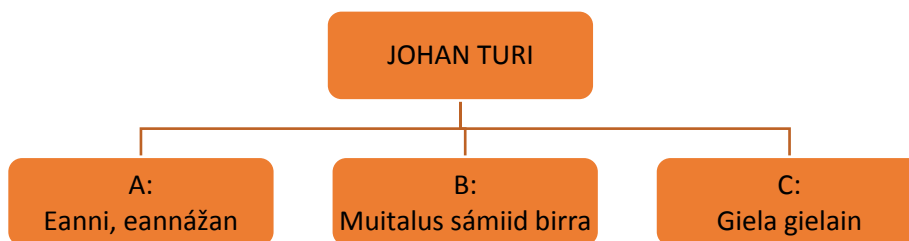
DHO-skovvi lea buorre vuolggasadji čállinbargui. Skovi bokte besset oahppit čorget iežaset “boares” máhtu ja ovdánahttit ođđa oahpu. Go oahppit geavahit skovi disposišuvdnan, erenoamážit 1. ja 4. ráiddu, de besset oahppit čállit fágateavstta fáttás.

Mun diedán ...	Mun háliidivččen oahppat ...	Ná háliidan oahppat ...	Dán mun lean oahppan ...

Okta dain deháleamos áššiin go olmmoš galgá oahppat juoidá, lea ahte don nagodat čatnat ođđa oahpu dahje máhtu oktii dainna máhtuin mii dus lei ovdalaččas. Jus dan galgá olahit, de lea dehálaš oažžut dihtosii duogášmáhtu, vai leat gearrgus váldit vuostá dan ođđa oahpu. Dán muttus lea lunddolaš oahpásmuvvat ođđa doahpagiidda. Go atná mánnggalágan bargovugiid oažžut ovdan ohppiid duogášmáhtu, de sáhtta maid movttiidahttit ohppiid.

Joavko-quiz

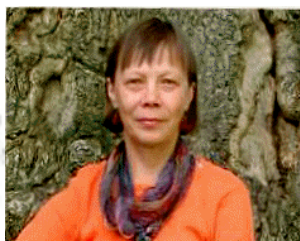
Quiz mas leat vástádusevttohusat oahpásmuvvan dihte ođđa fáddái. Ráhkát gažaldagaid main leat golbma vástádusevttohusa, main okta lea rievttis vástádus. Álgge oppalaš gažaldagaiguin (duogášmáhttu) ja jearat dasto dárkilet gažaldagaid. Oahppit čohkkájit joavkkuin ja vástidit gažaldagaid ovtta. Guhtege joavku oažžu golbma árkká merkejuvvon bustávaiguin A, B, C. Go vástidit gažaldagaid, de sii dollet bajás dan bustáva mii gullá rievttis vástádussii.

Guhte galgá eret?

Dá lea gilvu mainna galgá oahpásmuvvat ođđa fáddái. Sáhtta maid geavahuvvot geardduheapmin. Bargobihtáid sáhtta vástidit jogo njálmmálaččat dahje čálalaččat, joavkkus dahje akto.

- Gávna golbma persovna/ášši/dingga mat gullet oktii.
- Gávna ovtta persovna/ášši/dingga mii ii gula dáidda.
- Gávna govaidd mat ovddastit guđege dain.
- Bargun šaddá fuobmát guhte galgá eret ja manne.

GUHTE GALGÁ ERET?

Vástáduš: Dán njealji girječállis lea dušše Áillohaš (Nils Aslak Valkeapää) ožžon Davviriikkaid Ráđi girjjálašvuodabálkkašumi, nu ahte Áillohaš galgá eret.

m
b
e
č f ŋ á i

Duohta vai gielis/Árvit vástádusa!

Gilvu ráhkkanahhtá ohppiid čállosiidda dahje doahpagiidda mat bohtet. Dán sáhtttá bargat jogo fysalaš doaibman dahje čálalaš doaibman.

- Ráhkát “duohta vai gielis” cealkámušaid teavstta vuodul.
- **1. vuohki.** Duohta vai gielis: Oahppit čužžot bevddiideaset luhtte. Don logat ovtta cealkaga. Jus dát lea duohta, de oahppit bissot čuožžut. Jus lea gielis, de oahppit čohkkedit stullui.
- **2. vuohki.** Árvit vástádusa!: Oahppit ožžot árkka mas leat čuoččuhusat ja galget árvidit leat go čuoččuhusat duođat vai giellásat.

Allet geahčat ovttas leat go vástádusat riekta vai boastut, oahppit galget ieža ohcat vástádusaid teavsttas maŋgil, ja čállit rievttis čuoččuhusaid.

Čuoččuhusat	Gielis	Duohta
Hitler riegiidii Berlin-gávpogis jagis 1889:s.		
Hitlera eadni oaččui borasdávdda ja juvddálaš doavttir divššui su.		
Hitler lei okta 9 vieljažis ja oappážis.		
Hitler geahččalii ohcat dáidda-akademijai Wien-gávpogis, muhto ii beassan sisa.		
Hitler barggai dáiddárin muhtin áiggi nuorran.		
Hitler oaččui fámu Duiskkas 1940:s.		
Duiska vuollálasttii Polena čakčamánu 1. b. 1939.		
Nuppi máilmmisoađis goddojedje guhtta millijovvna juvddálačča.		
Hitleris lei Parkinson-dávda.		
Hitlera iežas olbmot geahččaledje su goddit attentáhtas suoidnemánu 20. b. 1944.		
Hitler dubmejuvvui ja steavliduvvui maŋgel soađi.		

Ovdalohkan-loopa/Ovdalohkangierdu

Dá lea speallu mas leat gažaldat- ja vástáduskoarttat. Oahppit besset gullat muhtin doahpagiid, ja daid mearkkašumiid ovdal go álget lohkat dan teavstta.

- Ráhkát gažaldagaid ja vástádusaid fáddái. Lea dehálaš ahte sihke gažaldat ja vástádus lea čielggas (gearddut gažaldaga vástádusas)
- Čále gažaldaga ovtta koartta vuolárvdii, dasto čálát dán gažaldaga vástádusa nuppi koartta bajárvdii. Dán koartta vuolárvdii fas čálát boahtte gažaldaga. Nie joatkkát dassáži go ollet maŋemus kortii. Maŋemus gažaldaga vástádusa čálát dan koartta bajárvdii mas buot vuosttamuš gažaldat lea.
- Oahppit juogadit koarttaid. Mital jus lea muhtin dihto gažaldat mainna galget álgit.

- Oahppit bidjet koarttaid beavddi ala dađi mielde go vástidit. Jus sii leat bargan riehta, de galget buot koarttat leat mannjálagaid beavddi alde loahpas, ja manemus gažaldaga vástádus gávdno dan koarttas mas vuosttaš gažaldat lea.
- Loopa sáhtta heivehit geardduhan-loopan, dalle válldat eret gažaldagaid vástádusaide (geahča ovdamearkkas gokko lea vuolláisárgojuvvon).
- Go veahá hárjehallet de sáhttet oahppit ieža ráhkadit dakkár loopa.
- Doahpagat loopas sáhttet leat buorren vuolggasadjin čállimii. Go dovdet iešguđetge doahpagiid meroštallamiid, de sáhttet oahppit čállit fágateavsta fáttás.

Vástádus: Buot kárttat leat eahpedárkilat danne go lea veadjemeahttun fievrridit jorba eanaspáppa hámi duolba kártii.	Vástádus: Globus lea juhkkujuvvon govdotatgierdduide ja meridiánaide (guhkkodatgierdduide) danne go <u>dát oktii ráhkadit grádanehta, mii dahká ahte mii sáhttit addit dárkilis posišuvnna buot čuoggáide eanaspáppas.</u>
Gažaldat: Makkár hápmi lea eanaspáppas?	Gažaldat: Mo leat polanábit ekváhtora ektui?
Vástádus: Eanaspáppas lea seamma hápmi go <u>jorbbás.</u>	Vástádus: Polanábit leat <u>90°N ja 90°S</u> ekváhtoris eret.
Gažaldat: Mii lea globus?	Gažaldat: Mii lea 0-meridiána?
Vástádus: Globus lea <u>unniduvvon modealla eanagierragis.</u>	Vástádus: 0-meridiána lea dat meridiána mii manná Greenwich-observatoria čađa Londonis.
Gažaldat: Mii lea ekváhtor?	Gažaldat: Man galle gráda oarjjás ja nuorttas sáhttit mii mannat?
Vástádus: Ekváhtor lea <u>jurddašuvvon sárggis mii juohká eanaspáppa guovtti beallejorbái.</u>	Vástádus: Mii sáhttit mannat <u>180 gráda oarjjás ja 180 gráda</u> nuorttas, oktiibuot 360 gráda.
Gažaldat: Manin gohčodit dan guokte beallejorbbá masa eanaspáppa lea juhkkujuvvon?	Gažaldat: Maid čájeha mihttolávva kárttas?
Vástádus: Dán guokte beallejorbbá gohčodit <u>lulit/máttit beallejorbá ja davit beallejorbá.</u>	Vástádus: Mihttolávva kárttas čájeha midjiide oktavuoda dan gaskka gaskkas maid mihtidit kárttas ja duohtamáilmmis.
Gažaldat: Mat leat govdotatgierddut?	Gažaldat: Maid mearkkaša mihttu 1:50000?
Vástádus: Govdotatgierddut leat <u>gierddut globusis mat lea paralleallat ekváhtoriin.</u>	Vástádus: Mihttu 1:50000 mearkkaša ahte 1 cm kárttas lea 50000 cm (500 m) duohta máilmmis.
Gažaldat: Mat leat meridiánat?	Gažaldat: Nuppi kárttas lea mihttolávva 1:15000 ja nuppi kárttas fas leat 1:100000. Goabbá kárta čájeha stuorát guovllu?
Vástádus: Meridiánat leat <u>gierddut globusis mat mannet Davvinábis (Davvipolas) Lullináhpái (Lullipolii).</u>	Vástádus: Kárta mas leat mihttolávva 1:100000 čájeha stuorát guovllu.
Gažaldat: Manne mii leat juohkán globusa govdotatgierdduide ja meridiánaide?	Gažaldat: Manne leat buot kárttat eahpedárkilat?

GÁLBE-geahčastat

Dát doaibma veahkeha muitit mo galgá ráhkkanit teavstta sisdollui ovdal go lohka goahtá. Lohkki oázžu oppalašgeahčastaga tekstii, aktivere duogášmáhtu ja lea “deaddiluvvon johtui” ovdal go ieš dat lohkan álgá. Teavstta lohkat GÁLBE-geahčastagain mearkkaša ahte vuos geahčat ja dasto humat daid birra:

G – Govat/govvosat

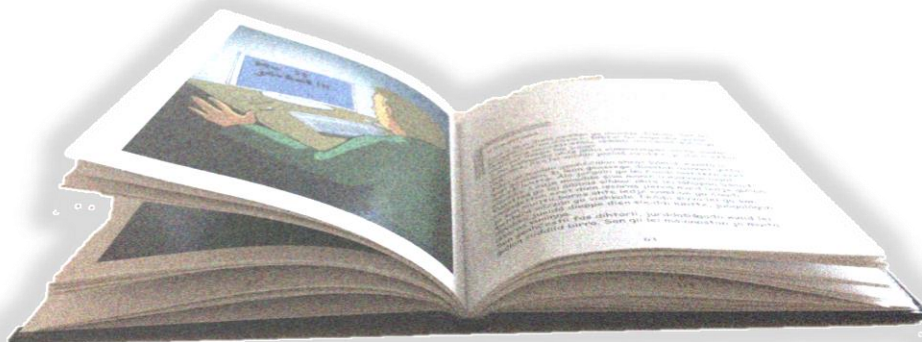
Á – Álggahus

L – Loahppa/loahppasátni/čoahkkáigeassu

B – Bajilčállagat

E – Erenoamáš sánit

Bargga dán vuosttaš gerddiid ovttas ohppiiguin. Dasto sáhttet oahppit bargat dán jogo guovttis ja guovttis dahje joavkkuin, ja dađistaga sáhttet maid bargagoahtit dán iehčaneaset, juohkehaš akto. Maŋnel go oktii lea geavahan GÁLBE-geahčastaga, de sáhttet oahppit bargat jurddašančállimiin, mas sii čállet dan mii sidjiide lea darvánan maŋnel go leat geavahan GÁLBE-geahčastaga. Maŋnel go leat teavstta lohkan dárkilit, de sii berrejit fas geahčadit iežaset jurddačálloša, geahččan dihte lei go teaksta dan birra maid sii ovdagihtii ledje jáhkkan.

2. Čáldettiin ja logadettiin

Čállimiin gávdnat fokusa

Lea dehálaš aktiivvalaččat searvat buot osiide oahppanproseassas. Go geavaha mánggalágan oahppanstrategiijaid barggadettiin teavsttain, de nagoda buorebut gieđahallat daid dieđuid maid oažžu teavsttas. Oahppanstrategiijat doibmet mángii strukturerenreadun.

Logadettiin doalahit fokusa: Gažaldatsáni

Dáinna lohkandoaimmain hárvána doalahit fokusa ja guovdilastit ovttá ášši hávális.

- Oahppit barget joavkkuin.
- Guhtege oahppi oažžu koartta mas lea okta gažaldatsáni, ja sii leat dalle ožžon bargobihtá ja masa galget bidjat fuomášumi logadettiin.
- Logadettiin sii galget čállit čoavddasániid ja/dahje cealkagiid mat heivejit vástádussan sin gažaldahkii.
- Go gerget lohkamis, de mitalit buot oahppit maid sii leat fuomášan. Vuolggasadjin leat gažaldatsáni. Oahppit ožžot ieža mearridit čállet go dan maid earát mitalit vai dušše guldalit go.
- Oahppit sáhttet geavahit dieđuid maid leat ožžon eará ohppiin, ráhkadit fagačállosa joga iehčanassii dahje ovttas earáiguin. Gažaldatsániid geavahit veahkkin oaidnit leat go váldán mielde deháleamos osiid. Sii sáhttet maid čađahit jurddašančállima nu go lea čilgejuvvon ovdalis gihppagis.
- Geavat daid iešguđetlágan gažaldatsániid differensieremii. (omd. *goas* lea álkit go *manne*).
- Lohkanguovddázis (www.lohkanguovddas.no) leat evttohusat rollakoarttaide maid sáhtta geavahit sihke čáppagirjjálaš teavstaide ja fágateavstaide.

Gii?	Maid?	Goas?
Gos?	Manne?	Mo?

Doala fokusa: Árvit vástádusa!

Dá lea tekniikka mainna doalaha fokusa logadettiin. Oahppit geahččalit gávnnaht ledje go vástidan riehta gažaldagaide go barge “Árvit vástádusa!” (geahča *Ovdal lohka/čállima-* kapihttalis doaimma *Duohta vai gielis/Árvit vástádusa! s. ?*), ja maiddái divvut gielis-cealkámušaid ovdal go čállet daid.

Loga ja daja/čále juoidá

Dá lea teknihkka mas galgá doalahit fokusa logadettiin, ja hámuhit iežas jurdagiid ja dan birra maid lea lohkame. Dan dahká jogo njálmmálaččat dahje čálalaččat, dahje goappašat vugiiguin.

- Oahppit barget joavkkus.
- Okta oahppi lohka ovtta teakstaoasi.
- Oahppi gii su olgešbeale čohkká, dadjá juoidá dan teakstaoasi birra maid nubbi aitto lea lohkan, dahje buot oahppit čállet juoidá dan birra mii aitto lea lohkkjuuvvo, ovdal go juogadit dáid plenumis.
- Geavahehket áinnas álggahansániid dás vulobealde.
- Nie jotket dassážii go leat visot teavstta lohkan.

Jus muhtin oahppit eai obage dáhto lohkat jitnosit, de sáhtát ráhkadit eará njuolggadusaid sidjiide. Sii geat eai loga sáhttet goitge dadjat dahje čállit juoidá dan birra maid earát lohket jitnosit.

-
- Dát bihtta lea ... birra.
 - Lean oahppan/gullan ...
 - Girjjiis čuožžu ahte ... /Girjai lea čállojuvvon ...
 - Mun jurddašan/jáhkán ahte ...
 - Mun jurddašan manne ...
 - Mun jáhkán ahte váldojurdda lea ...
 - Lei ártet go ...
 - Lei somá go ...
-

3. Lohkama manjel ja čállima álggahettiin

Stoahkat duohtadieđuiguin ja jurdagiid čorget

Dát iešguðetlágan oahppostrategiijat galget veahkehit ohppiid buorebut muitit fágaáššiid. Manjel go lea geargan lohkamis teavstta, de lea dehálaš ahte čorge ja ođđasit organisere dieđu ja máhtu maid lea ožžon. Ipmirdan dihte teavstta, lea dehálaš oahpahallat fágadoahpagiid. Buorre doabaipmárdus dahká álkibun ohppiide čilget fágaáššiid njálmmálaččat dahje čálalaččat. Fysalaš dahje praktihkalaš barggut main beassá veahá gilvalit, sáhttet mánngii movttiidahttit ohppiid. Go oahppit ieža ráhkadit ávdnasiiddiset de šaddet hárjehallat čilget doahpagiid, ja ovdánahttit iežaset ipmárdusa.

Rukses koarta

Speallu mii heive go galgá oahpahallat fáktadieđuid. Gilvu addá movtta ja ángiruššama.

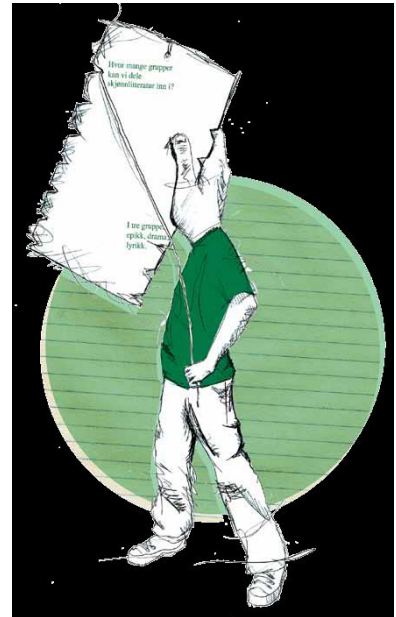
- Ráhkát gažaldagaid/vástádusaid muhtin fáddái – čále dáid seamma siidui báberkortii. Sáhtta maid geavahit doahpagiid oktan čilgehusaiguin, dahje amasgiela sániid main lea jorgalus mielde, jna.
- Gažaldatkoarttat hengejuvvojit báddái, gasku vel “rukses koarta”. Galget leat seamma mađe gažaldatkoarttat goabbat beale “rukses Koartta”.
- Ovdal go speallu álgá, mearriduvvo “ránnggáštus” (10 giehtalovttodeami, lávlut “Sámi soga lávlaga” oahpaheaddjái, viehkat oktii birra skuvlla jna.)
- Biera lohka vuosttaš gažaldaga su geahčen bátti. Jus Káre vástida riehta, de lávke Biera nuppi koartta lusa. Jus Káre vástida vearrut, de Biera bisána dan koartta lusa ja galgá jearrat fas seamma gažaldaga go fas lea su vuorru jearrat. Biera ja Káre jearraba gažaldagaid goabbat vuoru.
- Dat goabbá vuosttažin olle ránnggáštuskoartta lusa, ii leat máhttán iežas barggu, ja ferte ránnggáštuvvot.
- Go hárjehallá guovddáš doahpagiid ja fáddágažaldagaid, de máhttet oahppit buorebut hámuhit čálalaš bargguid manjel.
- Go oahppit vuos leat veahá hárjehallan, de sáhttet ieža ráhkadit hárjehuskoarttaid.

Báddekoarta

Taktiila bargu mii heive bures doabaoahppamii.

- Čuohpa bihtá kartonggas, ja čuohpa dan bihtái seamma mađe ceahkkáid goabbat beallái guhkessiidduid.
- Čále gažaldagaid/doahpagiid gurutbeallái guhkessiidui.

- Čále olgešbeale guhkessiidui vástádusaid/čilgehusaid nu ahte leat seahkálagaid.
- Darvvit bátti kartongii.
- Gease bátti maŋábeale bajimus ceahkkái gurutbealde. Gease bátti rievttis vástádussii olgešbealde. Dasto geasát bátti nuppi ceahkkái gurutbealde ja rievttis vástádussii olgešbealde, joatkke nu.
- Muitte sárgut fasihta duogábeallai go leat oktii bargan bargobihtá riehta.
- Jus leat bargan bargobihtáid riehta, de čuovvu báddi sázuid maid leat sárgon fasihttan duogábeallai.

Viehkan

Fágalaš poastaviehkan mii heive ohppiide geat dárbbasit lihkadit.

- Ráhkát gažaldagaid maid čálát stuora árkaide.
- Šiehtat ohppiiguin gosa poasttat galget hengejuvvot. Čále oppalašgova távvalii.
- Oahppit vázzet poastabálgá mielde poasttas postii vástidan dihte gažaldagaid. Jus eai máhte vástidit, de sii fertejit finihit luohkkálanjas ohcame vástádusa dahje hupmame oahpaheddjiin.

Seaidnestoagus

Gilvu heive bures fáttáide maid sáhtta juohkit iešguðetlágan kategoriijaide.

- Čále kategoriijaid stuora árkaide mat darvvihuvvojit seaidnái.
- Ráhkát gažaldagaid main vástádus lea álo muhtin dain kategoriijain.
- Okta oahppi lohka bargobihtáid.
- Guovtti dahje eanet oahppis lea guðesge divrespeččon ja geahččalit nu jođánit go vejolaš spoahkkalit rievttis kategoriija.

Ovdamearka: Oahppit galget oahppat erohusaid katolalaš, ortodoksalaš ja luhteránalaš girkuin. Čále dan golbma namahusa stuora árkaide, ja čále cealkagiid mat heivejit dušše ovttá kategoriijai. Sáhtát maid čállit cealkagiid mat heivejit guovtti kategoriijai, ja oahppit geavahit dalle goappašat gieðaid dahje guokte divrespeččona mainna spoahkkalit.

Sáttatviehkan

Movttiidahtti joavkogilvu mas beassá lihkadit.

- Ráhkát bargobihtáid, áinnas bihtáid main leat golbma vástádusvejolašvuoda, daid lea oahpaheaddjái álki hálddašit.
 - Oassálastit čužžot nuppe geahčen bána.
Bagadusárkkat leat sin ovddabealde vulosoivviid. Bargobihtát (okta árka guđege jovkui) leat nuppe geahčen báne, dan bealde gos oahpaheaddji čuožžu.
 - Vuosttaš oassálasti guđege joavkkus rohtte ovtta bagadusárkka, viehká bána rastá seammás go doaimmaha bagadusa.
 - Geahčasta vuosttaš gažaldaga ja mearrida lea go A, B vai C mii leat rievttis vástádus. Manná oahpaheaddji lusa ja dadjá omd. “1A”. Oahpaheaddji nivkala jus lea riekta, oahppi bidjá rieggá 1A birra, ja viehká ruovttoluotta ja sádde boahhte oassálasti mátkái. Jus vástida vearrut, de ii čále maidege, muhto viehká ruovttoluotta ja sádde boahhte oassálasti mátkái, son šaddá maiddái vástidit 1. gažaldaga.
 - Dat joavku mii lea vuosttažin vástida riekta buot gažaldagaid, vuoitá.
-

Bagadusat mat lea čállojuvvon árkii sáhttet leat:

- Jora birrat birra 10 geardde ovdal go viehkalat
 - Viega nu ahte loktet čippiid hui bajás, ja doaškko gieđaid oaivvi bajábealde
 - Viega maŋálas
 - Činŋko ovtta juolggi alde
 - Njuikko oktii julggiid
 - Vácce sáhpánlávkkiguin
-

Gávnna sáni

Joavkostoagus mas oahppit besset hárjehallat čilget doahpagiid.

- Ráhkát tabealla čállinprográmmain, deavdde dasa ođđa fágasániid.
- Čuohta ruvttuid luvvolagaid.
- Oahppit berrejit bargan doahpagiiguin ovdal, ja čállán daid čilgehusaid/ meroštallamiid.
- Guokte ja guokte oahppi gilvaleaba vuostálaga. 1. joavku álgá. 2. joavku bidjá bisánandiimmu 1 minuhta ala.
A-olmmoš 1. joavkkus rohtte vuos ovtta lihpu ja čilge doahpaga mii lea lihpus, almmá muitálkeahttá ieš sáni (tearpma). B-olmmoš 1. joavkkus galgá árvidit makkár

sáni/tearpma son oaivvilda. Go gávdná rievttis sáni, de rohtte A-olmmoš ođđa lihpu man čilge, jna. Galgá máhttit nu olu doahpagiid árvidit go vejolaš 1 minuhtas. Maŋnel lea 2. joavkku vuorru. Nuppes go šaddá 1. joavkku vuorru, de lea B-olmmoš vuorru čilget doahpaga ja A-olmmoš galgá árvidit sáni.

Deattut ahte čilgehus galgá leat fágalaš ja relevánta.

Ovdamearkkat

Fáddá: Áššeprosa		
Álggaheapmi	Čuoččuhus	Gáldu
Cealkkaoassi	Fáddácealkkaoassi	Vuosteágga
Gierdokomposišuvdna	Ágga	Kommentáracealkka
Objekta	Disposišuvdna	Relevántta

Disposišuvdna ja čállinmállet

Maŋnel go oahppit lea bargan fágaáššiiguin iešguđet ládje, de sii galget dávjá čiekŋudit máhtu dainna lágiin ahte čállet fágateavstta man bokte čájehit fágamáhtu ja dáiddu smiehttat ja suokkardallat viidáseappot. Go galgá čállit buori teavstta, de gáibidit eatnasat buori disposišuvnna mii bidjá rámmaid čállimi. Go mángii gieđahalat ja disponeret fágaášši, de don dávjá gáiddat originálagálduin ja hábmet baicca iežat sániiguin. Dát lea dehálaš vai gálduid geavaha riektá, muhto maiddáai vai sáhtta geavahit fágamáhtus suokkardadettiin. Muhtin oahppit dárbbasit doarjaga teavsttaid huksemii. Go oahpaheaddji mángii čájeha mo bargá ja doarju ohppiid barggadettiin, de veahkeha dáid ohppiid buorebut hábmet teavsttaideaset.

Hárjehallangirji/ guovtteráiddot-notáhtta

Dá lea teknihkka mas oahppit besset čilget ja hábmet doahpagiid, ja sáhttet geahččaladdat iežaset dahje earáid manjil.

- Máhco árkká ja čuohpa nuppi beallái smávva lunjkkáid.
- Čále doahpaga lunjka ovdasiidui ja čilgehusa lunjka sisa. Guovtteráiddot-notáhtas čálát čilgehusa doahpaga báldii.
- Geavat doahpagiid ja čilgehusaid vuolggasadjin fágatekstii. Dalle besset oahppit hárbhallat mo čatnat doahpagiid oktii.

Rieggá sisa

Doaibma mas oahppit galget dadjat juoidá dan birra maid leat oahppan, ja guldalit eará ohppiid.

- Buohkat čužžot rieggás. Okta hávális lávke ovttá lávkki ovddos ja muitala maid son leat oahppan fáttá birra. Buohkat galget muitalit juoidá, lea maid lohpi dadjat dan seamma maid muhtin eará lea jo dadjan.
- Oahpaheaddji sáhtta maid čállit dan mii daddjo, dahje oahppit sáhttet čállit čoahkkáigeasu hárbhusas manjil.

Strukturerejuvvon jurddakárta

Strukturerejuvvon jurddakárta organisere fáttá nu ahte čuoggát mat gullet oktii biddjojit seamma girdui dahje ruktui. Dat dahká čorgadis ja buori obbalašgova fáttás, ja lea ge buorren álgun fágateavstta disposišuvdnii. Jus juohke gierdu dahje ruktui maiddái nummárastojuvvo dan mielde gokko tekstii dát galgá čállojuvvot, dasto šaddá dát neavvun man ohppiide lea álki čuovvut, go dihtet goas miige galgá čállosii.

Vuoruhusnotáhtta ja buolátteaksta/buollateaksta

Vuoruhusnotáhtta doaibma seamma ládje go struktuvrralaš jurddakárta, muhto vuoruhusnotáhtas leat iešguđetge ceahkit biddjon listohápmiin ovdaliigo visuála hápmiin. Vuoruhusnotáhtta lea ordnejuvvon listu mas váldojurdagis, váldoáššis dahje váldočuoggás lea 1. vuoruhus, dasto leat detáljjat vuoruhuvvon 2. ja 3. jna. Dat masa ieš liikot, mearrida geavahat go strukturerejuvvon jurddakárta vai vuoruhusnotáhta. Oahppit almmotge berrejit oahppat goappašat vugiid, vai besset ieža válljet dan oahppanstrategiija masa ieža liikojit. Buolátteavstta dahje buollateavstta vuolggasadji boahtá áinnas struktuvrralaš jurddakárttas dahje vuoruhusnotáhtas. Buollateaksta lea buorre veahkkeneavvu go oahppit galget oahppat

čállit fágateavsttaid dahje ákkastalli teavsttaid, ja heive bagadussan dahje disposišuvdnan tekstii. Jus vuolggasadji lea vuoruhusnotáhtta de huksejuvvošii buolátteaksta ná:

Álggahus:

- Vuoruhus 1+2+2+2+2

Váldooassi:

- Vuoruhus 2+3+3+3
- Vuoruhus 2+3+3+3
- Vuoruhus 2+3+3+3

Loahpahus:

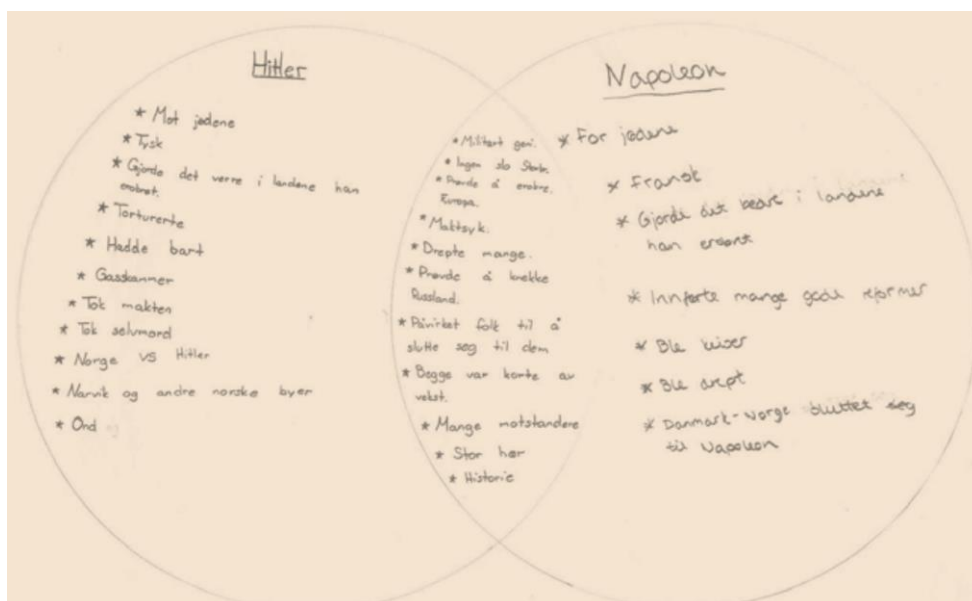
Vuoruhus 1+2+2+2

Go oahppit máhttet dán šánjera, dalle eai dárbbas šat buollateavstta, muhto oahpahusa álgodásis sáhtta buollateaksta doaibmat oadjebas rámmán čállimii.

Bálddastahttindiagramma

Dán čállindoaimmas galget oahppit buohtastahttit guokte elemeantta/ášši.

- Ráhkát guokte gierddu mat belohahkii gokčaba nubbi nuppi.
- Dakko gokko gierddut leat badjálagaid devdet oahppit daid áššiid mat leat oktasaččat. Gierdoosiide mat eai leat badjálagaid, devdet daid áššiid mat leat goabbatláganat.
- Bálddastahttindiagramma heive vuolggasadjin ákkastalli tekstii mas galgá digaštallat guokte ášši vuostalága. Diagramma heive disposišuvdnan, go vuos čállá dan birra mii lea goabbat ládje dan guovtti áššis, ja dasto buohtastahtta, dahje sáhtta dan čállit ain gaskkohagaid.

Friddjahámat kárta

Sárgun-/notáhtateknihkka mas oahppit besset gieđahallat ášši ja váldit dušše deháleamos dieđuid áššis.

- Oahppit sárgot notáhtaid (sáhcoolbmuid, govvosiid jna.) das maid leat lohkan.
- Sárgun ii dárbbas leat ipmirdahtti earáide, dušše alcces. Ferte muitit maid oaivvildii.
- Friddjahámatkárta vehkiin galget oahppit sáhttit muitalit njálmmálaččat dahje čálalaččat dan maid leat lohkan. Friddjahámatkárta doaibma dalle disposišuvdnan.

Gávnna muhtima gii ...

Doaibma mas oahppit fertejit lihkadit ja čilget iežaset sániiguin.

- Ráhkát gažaldagaid maid oahppit galget máhttit maŋgel go leat lohkan teavstta.
- Oahppit vázzet luohkkálanjas ja jearahallet nuppiideaset. Go sii leat ožžon vástádusa, de galget dat oahppit geat leat vástidan gažaldahkii čállit vuolláičállaga dan vástádussii.
- Geavahehket árka čállinmállen maŋgel. Juohke ruktu šaddá de oassin teavsttas, ja vuosttaš ráidu sáhtta ráhkaduvvot cealkkaálggahussan.

Gávnna muhtima gii máhtta ...	Duođaštus/čilgehus	Vuolláičála
... muital golbma ášši Hitlera bajásšaddamis ja/dahje su bearrašis	1. 2. 3.	
... muital mii Hitlera politihkka lei, ja manne dát politihkka attii nu stuora váikkuhusaid juvddálaččaide.	Mii? Manne?	
... namut golbma mihtilmasvuoda mat guske soahtái gaskal Duiskka ja Storra-Britannia.	1. 2. 3.	
... muital Stalingrad-doaru birra ja manne dát lei heittot Hitlerii.	Mii? Manne?	
... muital Hitlera maŋemus beivviid birra ja mo son jámi.		

Ruktoskovvi

Notáhttateknihkka mas oahppit galget hámuhit ja čállit dan mii sin mielas lei deháleamos guđege fáttás.

- Juoge A3-árka ruvttuide. Gasku čálát váldofáttá. Ruvttuide birra čálát liigefáttáid/vuollefáttáid.
- Oahppit devdet skovvá čovddasániid, doabačilgehusaid, sárgumiid, govvošiid jna.
- Jus veahá bargá tabeallain, de dán sáhtta geavahit geardduheapmái ja maiddái vuolggasadjin čállinbargui. Juohke ruvttos sáhtta de šaddat teakstaoassi, ja skovvi doaibma disposišuvdnan.

Beaivváš ja ovttastupmi (fušuvdna)	Planehtat, násttit, satelihtat	Galáksat	Gravitašuvdna ja ellipsabána
Du čiekŋudanbargu	ÁVUS		Jagi áigodagat
	Big Bang ja sevdnjes energiija	Ulli ja fiervá	Mánnu ja beaivvášsevnjodeapmi

Oahppanlogga

Doaba “logga” geavahuvvo dāvjjimusat oktasaš namahussan iešguđetlágan eahpeformála čállimiidda ja čállosiidda. Seamma ládje go eará jurddašančállimiin, de ii leat dán čállinvuogis ge mihttun árvoštallat čállima, ii giela iige sisdoalu. Logga sáhtta geavahit go galgá čállit fágalaš čoahkkáigeasuid ja suokkardallamiid maŋnel muhtin doaimma, sihke oktagaslaš ja joavkodoaimma maŋnel.

Logga veahkeha jurddašit, suokkardallat ja guorahallat, seammás go sáhtta vuolggahit ságastallama ohppiid ja oahpaheaddji gaskkas, jus oahpaheaddji oažžu logga. Dát sáhtta maid čájehit ja duođaštit oahppi fágalaš ovdáneami, ja veahkehit ohppiid oažžut metaperspektiivva iežaset oahppamii. Go čállá iežas vásáhusaid ja jurdagiid, de lea vejolaš maŋnel geahčadit iežas ovdáneami ja oahppama.

Logga golbma váldodoaimma:

- Vurket muittuid, áicamiid, dárkomiid, fearániid ja sullasaččaid oahpahusdoaimmain.
- Háhkát vuodtu suokkardallamii (reflekteremii).
- Leat alcces veahkkin iešárvoštallamis.

Vai oažžu buoremus ávkki loggačállimis, de sáhtta leat buorre juohkit dan guovtti dássái, spontána ja reflekterejuvvon logga. Muhtomin ferte dakkaviđe čálistit dan mii dáhpáhuva, vai muitá dáhpáhusa. Vuosttaš dásis lea dāvjá váldobargun duođaštit ja govvidit, ja notáhtat sáhttet dāvjá leat struktuvrra haga ja unnán guorahallojuvvon. Muhto maŋnil, omd. loahpas beaivvi, dahje maŋnel go lea loahpahan muhtin stuorát doaimma, de sáhtta máhccat spontánaloggii ja válljet muhtin osiid maid háliida vuodjut dahje čiekŋudit, ja maid birra čállá eambbo suokkardallojuvvon loggas.

Geavatlaččat sáhtta dán bargat dainna lágiin ahte dus lea guovttejuogot árka mas nuppi beallái čálát spontánalogga, ja nuppi beallái čálát reflekšuvnnaid mat gusket dasa. Dát addá oppalašgova goappašat dásiide ja dahká vejolažžan mannat ruovttoluotta geahččat oktavuođaid. Dán guovtti dási gaskkas sáhttet maid dási oahpaheaddji ja oahppit buktit oaiviliid ja gažaldagaid maiguin sáhtta bargat eambbo go čállá suokkardallojuvvon loggain.

Loahppasánit

Maid mii bargat go čállit?

Mii ulbmiliid lea dain iešguđet čállinbargguin maid skuvllas addit ohppiide?

Maŋemus logijagiid čállindutkamat, main eambbo lea biddjon deaddu čállinprosessii go loahppabuktagii, lea buktán stuorát áddejumi dasa maid mii duođas bargat čálidettiin. Mo mii plánet, hábmet ja giedahallat teavstaideamet? Lea go buohkain ovttalágan čállinproseassa, vai geavahit go mii iešguđetlágan čállinstrategiijaid? Dás geahččalit čoahkkáigeassit muhtin oasi dan diedus mii gávdno dan birra mo mii bargat go čállit. Dá lea deatalaš máhttu go galgat plánet ja heivehit oahpahusa, ja mii jáhkit maid ahte dán lea ohppiide maid deatalaš máhttit, vai sii ieža besset gozihit mo sin čállin ja oahppan ovdánit.

Buorit teavsttat hárve čállojuvvojit gárvvisin dasttánaga, dat lea ođasmáhttojuvvon mánngii. Dán dehálaš oahpu berrejit maidái oahppit oažžut nu árrat go vejolaš čállinoahppamis, erenoamážit danne go dát mánngga ládje lea juste nuppe gežiid go dat mo muhtin oahppit doivot iežaset oahppat čállit. Čállinoahpahusa mihttu ii leat oahpahit ohppiid čállit teavstta mainna eai dárbbas šat maidege bargat. Mađi čeahpit šaddá čállit, dađi eanet rievdadallá iežas teavsttaid. Oahppit dárbbasit veahki ovdánahttet dan maid mii fágaterminologijas gohčodit reviderenmáhttun. Go galgá oahppat revideret, de ferte oahppat ahte čállinproseassas leat mánnga iešguđetge dási. Čállinproseassa álggahuvvo dávjá plánendásiin dahje ideadásiin ja loahpahuvvo sávvasis válbmendásiin. Čállinbottas mii vurrolagaid leat kreatiivlaš muttus (go produseret teavsttaid) ja nuppe vuoru fas analyhtalaš muttus (go lohkat ja ođasmahttit teavsttaid). Oahppit dárbbasit mánnggalágan doarjaga dan mielde leat go ideamuttus, reviderenmuttus vai válbmenmuttus.

Mánnga rávvaga dan gihppagis leat evttohusat oahpahusdoaimmaide maiguin oahppit sáhttet bargat konkreettalaččat iešguđet muttuin čállinproseassas. Evttohusat leat juhkkajuvvon golmma oassái; dat maid bargá ovdal go čálligoahdá, dat maid bargá čálidettiin ja dat maid bargá maŋnel teakstabarggu.

Čálidettiin mii geavahit mánnggalágan čállinstrategiijaid. Muhtin čállit nákejit ráhkadit disposišuvnna man sii sullii čuvvot hábmedettiin teavstta, ja earát fas eai máhte govahallat makkár teaksta šaddá ovdal go čállet dan. Sihke plánejeaddji ja kaos-čáli gávdnoba juohke luohkás, ja mánnga oahppi leat dien guovtti ravdačuoggá gaskkas. Oahppit sáhttet hárjehallat plánet iežaset teavsttaid, ja oahppit geat leat oahppan čállinstrategiijaid, leat čeahpibut válljet strategiijaid čállinulbmila mielde. Čállinstrategiijat eai rievddat dušše olbmos olbmui, muhto leat maid das gitta man birra áigu čállit, man ollu áigi lea, gii galgá lohkat teavstta – nappo makkár čállindilálašvuodas lea.

Eará dehálaš bealli čállinoahppamis maid mii áigut váldit ovdan, lea ahte buohkat geat čállet vásihit muhtomin čállineastaga. Čállineastta lea lunddolaš. Dat ii leat dušše juoga “mainna mun bártidan” dahje juoga mii fáhteha dušše su gii ii leat hárvánan čáli. Evttohusat gihppagis sáhttet veahkkin go lea bargamin mánggalágan ja strukturerejuvvon čállinbargguiguin. Dainna lágiin hárvhallet oahppit strategijaid, nu ahte sii nákkejit bargat jus orrot dovdamin návccahisvuoda maid mii buohkat sáhttit dovdat go deaivvadit dainna stuora vilges árkain masa galgá dievvat teaksta.

Gihppagii leat mii čohkken ollu evttohusaid dasa mo mii oahpaheaddjit sáhttit ráhkadit mánggabearat ja ávkkálaš čállinbargguid ohppiide. Vai šaddá ipmirdahtti čállindilálašvuota, de lea dehálaš ahte oahpaheaddji lea jurddašan dárkilit ohppiid bargobihtá: Mii lea bargobihtá ulbmil, ja mo dán galgá gaskkustit ohppiide. Okta didáktalaš veahkeneavvu dasa ahte suokkardallat mánggalágan čállindilálašvuodaid skuvllas, lea dat nu gohčoduvvon čállingolmmačiegahas. Dán gárgededje SKRIV-prošeavtta dutkit (Smidt 2008, 2010). Čállingolmmačiegahas juohká čállima golmma geahčadanguvlui – ulbmil, sisdoallu ja hápmi – ja govvida daid oktavuoda.

Čállingolmmačiegahas leat autenttalaš čállindilálašvuota ovdagovvan, ja go mii čállit olggobealde skuvlla – ii ge oahppama rámmaid siste – dalle lea čállimis álo ulbmil. Mii čállit danne go mis lea dárbu čállit. Jus mii čállit juogo váiddareivve bussefálaldahkii doppe gos orrut, referáhta váhnenrádi čoahkkimis dahje dušše ovttá teakstadieđu olbmái – de dát leat teavsttat main lea duohta gulahallanulbmil ja sisdoallu, dihto autenttalaš lohkkide. Ollu dánin čállošii maiguin mii skuvllas bargat, váilu autenttalaš gulahallanáigumuš. SKRIV-dutkit oaivvildit ahte teavstta ulbmila birra ii leat leamaš nu olu sáhka čállinproseassas. Dát leat gažaldagaid dego:

- Manne čállet oahppit dán teavstta?
- Masa dat galgá geavahuvvot?
- Gii galgá lohkat teavstta?
- Mo galgá teaksta árvvoštallojuvvot?

Eanas oassi teavsttain mat čállojit skuvllas, lea oahpaheaddji vuostáiváldi, muhto muhtomin sáhtta leat buoret bidjat eará vuostáiváldiid čállošiid. Sáhtta ohppiid mielas orrut unnán ávkkálaš čállit fáttá birra maid oahpaheaddji máhtta jo hui bures.

Dalle oažžu oahpaheaddji duppalrolla, son lea sihke teavstta sisdoalu vuostáiváldi ja seammás lea “ekspearta” ja árvvoštalli. Garvin dihte dan, sáhttet oahppit oažžut bargobihtáid dego:

- Čále reivve muhtin olbmui, fitnodahkii dahje almmolaš reivve (omd. váidda go busse ii boade)

- Čilget muhtin fágalaš fáttá eará ohppiide, áinnas nuorat ohppiide geain ii leat seamma ollu máhttu go sus gii čállá.
- Čállit lohkkiiidčállosa báikkálaš áviisii dahje skuvlaáviisii, čállit juoidá mas oahppit beroštit.
- Almmuhit sátnevuoru muhtin jovkui maid oahppit čuvvot, omd. twitteris, facebook dahje eará sosiála mediain.
- Almmuhit teavstta luohkkálanjas eará ohppiide, jogo njálmmálaččat dahje čálalaččat.

Dakkár bargobihtáiguin oažžu teaksta autenttalaš vuostáváldi ja čállindoaimma oažžu čielga meroštallojuvvon ulbmila. Dalle beassá garvit nu gohčoduvvon guorosteavsttaid, dat mearkkaša teavsttaid mat eai almmuhuvvo, main lea dušše okta vuostáváldi – ja mii maŋážassii geavvá skuvlálávka vuđđui dahje oahpaheaddji hildui. Oahppi ferte maid beassat diehtit mii loahppabohtosiin galgá dahkkot. Muhtomin mii čállit vai beassat guorahallat ja oažžut jurdagiid báhpira ala, ii ge dan váste ahte earát galggašedje lohkat min teavstta. Dakkár dilálašvuodas lea eahpelunddolaš čállit teavstta muhtin olgguldas vuostáváldái, ja dan fertejit sii diehtit ovdal álget čállit.

Teavstta sisdoallu čatnasa teavstta ulbmilii, gii teavstta vuostáváldi lea, manne oahppit čállet dan ja masa dat galgá geavahuvvot. Go galgá čállit buori teavstta, ja vai čállin orru ávkálaš, de lea stuora ávkin ahte oahppit ožžot čielga ja ráddjejuvvon bargobihtá. Oahppit dárbbášit maid bagadallama vai šaddá relevánta sisdoallu, sii fertejit ovdalaš máhtu aktiveret ja háhkat alcceseaset ođđa máhtu, omd. go barget iešguđetge ovdačállindoaimmaid ja ohcet gállduid.

Čállin
golmmačieгат:

Okta ovdamearka čielgasit ráddjejuvvon bargobihtái, ja man birra mánge oahppi sáhttet juoidá dadjat, lea jus ožžot dákkár bargobihtáid mannel go leat fitnan elliidgárddis: *“Ákkastala manne sáhttet dahje manne eai sáhte eallit dollojuvvot rinddiid siste.”* Vai ohppiin galgá leat juoga man birra čállet, lea dehálaš hupmat daid muitogovaid birra maid lea háhkan elliidgárddis, ovdal go oahppit čálligohtet. Dákkár bargobihtá lea buorre danne go lea čadnon muhtin ovdal čállima -doibmii: dát lea spesifihkka, hástala ohppiid ovddidit iežaset oainnu áššái, seammás go fáddá lea dakkár mas oahppit beroštit. Eará dehálaš momeanta lea ahte dát lea bargobihtá mas ii leat čielga fasihtta man oahpaheaddji hálddaša – ii leat dušše okta rievttis vástádus. Dát dahká ahte oahpaheaddji doaibmá relevánta vuostávdin. Dákkár bargobihtái sáhtta maidái meroštallat eará autenttalaš vuostávdidiid, ovdamearka dihte sáhttet oahppit oažžut bargun čállit reivve mas sii ákkastallet iežaset oainnu elliidgárddiid eaiggádiidda, elliidsuodjaleddjiide ja politihkkariidda. Dákkár ákkastalli teavsttaid čállin sáhtta geavahuvvot eanas cehkiin.

Goalmát siidu golmmačiegagis lea teavstta hápmi, ii leat dušše čavgadis šánjergáibádusaid birra, mas oahppit ožžot ovdamearkkaid ja minstariid dasa mo čállá teavsttaid. Oahppit dárbbasit gal máhtu iešguđet šánjeriid birra, sihke muitaleaddji ja ákkastalli teavsttaid birra. Mánát oahpásmuvvet áigá mánnggalágan mitalusaiguin, muhto eat mii sáhte vuordit ahte mánát dihtet makkár ákkastalli teaksta lea. Oahppit dárbbasit ge veahki oahppat makkár hámit dakkár teavsttain leat. Muhtimat dáidet vásihan ahte ovttabealat fokus hápmái ja šánjerii ráddje ja hehtte kreativitehta, danne lea dehálaš ahte čájeha man mánngga ládje sáhtta čállit, dan sadjái go deattuhit ráddjemiid.

Go galgá šaddat buorre čállit, de lea dehálaš sihke lohkat ollu ja hupmat ollu teavsttaid birra. Dain ságastallamiin berre deattuhit sihke sisdoalu ja teavstta hámi. Geavahit ovdamearkateavsttaid ja bargadettiin čájehit mo čállá lea ávkálaš buohkaide. Umáhttu čállit leat eambbo sorjavaččat ovdamearkateavsttain, ja čuvvot daid dávjá hui dárkilit, ja sii geat leat eambbo čállán, nákkejit luovvanit eret minsttarin ja ieža hutkat. Teavstta hápmi doaibmá ovtta teavstta ulbmiliin ja sisdoaluin.

Dán gihppagii leat čohkkejuvvon ollu lohandoaimmat, ja njálmmálaš ja čálalaš doaimmat maiguin sáhtta rievdadallat oahpahusa vai ohppiid teakstamáhttu ovdána. Doaibmaevttohusat sáhttet geavahuvvot nu go leat, dahje heivehuvvot iešguđetge fágaid ja oahpahušdilálašvuodáide gos lohkojuvvo, ságastallojuvvo ja čállojuvvo. Ovdánahttit ohppiid ollislašvuodá teakstamáhttu lea okta dain deháleamos bargguin maid bargat skuvllas. Dat viiddis oppalaš teakstamáhttu addá vejolašvuodaid; ii leat dušše vuodđoeaktun visot dasa maid skuvllas oahppá, dat lea maidái eaktun bargoeallima ja servodaga oassálastimii.

Referánssat

Girjjit:

- Birkenes ja Østensen (2006): *Underveis. Geografi 8*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Blichfeldt, Heggem ja Larsen (2006): *Kontekst 8–10 Basisbok*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Bunting ja Lund (2006): *Mill – Mange Intelligenser – Læringsstiler – Læringsstrategier*. Oslo: PEDLEX Norsk Skoleinformasjon
- Bunting ja Knudsen (2011): *Blanke ark – en ny sjanse*. Kristiansand: Høyskoleforlaget
- Dysthe ja Hoel (2010): *Skrive for å lære. Skrivning i høyere utdanning*. Oslo: Abstrakt forlag
- Hoel (2008): *Skriving ved universitet og høyskolar*. Oslo: Universitetsforlaget
- Holm ja Løkken (2007): *Zeppelin 6. Språkbok*. Oslo: H. Aschehoug & Co
- Lorentzen ja Smidt (2008) (red.): *Å skrive i alle fag*. Oslo: Universitetsforlaget
- Santa ja Engen (1996): *Lære å lære*. Stavanger: Stiftelsen dysleksiforsking
- Skjønberg (2006): *Underveis. Historie 8*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Smidt (2010) (red.): *Skriving i alle fag – innsyn og utspill*. Trondheim: Tapir.
- Wold (2010): *Idébok for skapende skrivning*. Norsk kulturskoleråd.

Sámi girjjálašvuohta:

Davvi Media O/S Kárášjohka.

Hætta, (1986):

Seavdnjadasa čuovga.

Gollegiella lágádus, Tromsa.

Lukkari (2014):

Gonagasbárdni gii sihku álddu gatnjaliid.

Artihkkalat

Andreassen ja Strømsø (2009): «Lesestrategier i undervisningen» Bláđis *Bedre skole* 2-2009. Fagpressen.

Bunting (2006): «Læringsstrategier på ungdomstrinnet» Girjji: Helgevold ja Engen (red.) *Fagbok i bruk – Grunnleggende ferdigheter*. Nasjonalt senter for leseopplæring og leseforskning, Universitetet i Stavanger.

Helgevold (red) (2006): «Å være i boka» Girjji: *Bok i bruk på femte til sjuende trinn*. Nasjonalt senter for leseopplæring og leseforskning, Universitetet i Stavanger

Hertzberg (2006): «Skrivekompetanse på tvers av fag». Girjji: Elstad ja Turmo (red): *Læringsstrategier: søkelys på lærernes praksis*. Universitetsforlaget, Oslo.

Skjelbred ja Aamotsbakken (2008): «Lesing av fagtekster som grunnleggende ferdighet i fagene» Bláđis *Bedre skole* 4-2008. Fagpressen

Teigen (2009): «Leseopplæring på ungdomstrinnet – alle faglæreres ansvar!» Bláđis *Bedre skole* 3-2009. Fagpressen

Neahttasiiddut

«Bisonblikk» siidus www.skolenettet.no
(<http://skolenettet.no/Web/Veiledninger/Templates/Pages/Chapter.aspx?id=69194&epslanguage=NO>) Oidnon 10.03.11

«Leseopplæring» siidus www.lesesenteret.no (<http://lesesenteret.uis.no/leseopplaering/>)
Oidnon 10.03.11

«Writing to Read: Evidence for how Writing can Improve Reading»
(<http://www.nwp.org/cs/public/print/resource/3150>) Oidnon 09.10.11

«Blanke ark» (sesong 1, sáddejuvvon 2009) <http://webtv.tvnorge.no>
(<http://webtv.tvnorge.no/main.aspx?level=blankeark>) Oassi evttohusain lea vižžojuvvon kurssas mii čađahuvvui dán tv-ráiddu olis).

Skrivesenteret giitá Ragnhild Gunleiksrud Ystgård, Vikhammer nuoraidskuvlla oahpaheaddji, buriid rávvagiid ja jurdagiid ovddas.

Čálidettiin

Mo birgehallat dainna mii cakkada čállimis?

Mo ipmirdit, oahppat ja geavahit fágadoahpágiid?

Mo jurddašit báhpiriin ja liánttain?

Mo stoahkama bokte oažžu čállinhálu?

Movttiidahttit – ja roahkasmuhttit čállit?

Evttohusat dán gihppagis čohkkejuvvojedje ja geavahuvvojedje Ny GIV -kurssain jagiin 2011-2013. Dat doibmet! Ja sáhttet geavahuvvot kurssa haga. Buot čállimii.

ČÁLLIT – OAHPPAT – SEARVAT